Our Heritage - UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

(6) Dr. Kailas Sawant (History)

Our Heritage

Current Archives About

Search

Home / Archives / Vol. 68 No. 11 (2020): One Day Interdisciplinary National Conference on "Arts, Sculpture and Architecture in Marathwada"

Vol. 68 No. 11 (2020): One Day Interdisciplinary National Conference on "Arts, Sculpture and Architecture in Marathwada"

One Day Interdisciplinary National Conference on

"Arts, Sculpture and Architecture in Marathwada"

Held on 01st February 2020

Organized by:

Department of History,

Pratishthan Mahavidyalaya, Paithan

(NAAC Re-accredited with 'B' Grade)

Tq. Paithan, Dist. Aurangabad -431107

(Maharashtra)

Sponsored by:

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

157

Organizing Committee

Prof. B. R. Sharma

Principal and Convenor

Prof. R. N. Karpe

Organizing Secretary

Dr. P. S. Turukmane

Vice Principal

Dr. S. B. Patil

Joint Secretary

Dr. V.G. Zende

Treasurer

Dr. M. A. Kare

Hospitality Incharge

Venue:

LATE BHAURAO PATIL SHISODE AUDITORIUM

PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN

DIST. AURANGABAD -431107 (MAHARASHTRA)

ABOUT CONFERENCE

The sculpture had a historical role to make real, in solid matter. However, in the modern era the role of sculpture, like most art, has changed to be more about exploring or expressing more secular concerns like individual expression on issues such as highlighting aspects of the world or our place in it that we generally ignore or take for granted or don't realize the gravity of or beauty in. Contemporary sculpture in dealing with these issues can be figurative, abstract or morphing between the two. Sculpture can use any materials or processes that our current technology provides, from stone to electronics and light itself. It can be long-lasting or over in a

econd. The importance of sculpture these days, like all art, is to shed new light on these human and world issues by making us think/feel and reflect, consider, empathize, enjoy and even perhaps prompting action through this manipulation of matter in three dimensions and time. In the Western world, we live in times of questioning and the sanctity of the individual, a degree of free speech and the pursuits of science. Sculpture keeps our culture going and reinforces these values without saying a word by using the language of form, space and time and also influences architects and architecture. Sculpture in Marathwada has such rich tradition and the aim of the present conference is to know the value of this in all spheres of human life in particular.

SUB-THEMES TO BE COVERED:

The conference is organized based on the following Sub-themes.

1. Development of painting in Marathwada and its reflection on cultural life (Ancient, Medieval and Modern Period).
2. Literature, Culture, and Society in Marathwada
3. Tourism in Marathwada: Opportunities and Challenges
4. Architecture: Caves, Forts, Temples and in Marathwada
5. Sculptures in Marathwada
6. Fortification of cities and Historical gates in Marathwada
7. Chaityas and Vihars in Marathwada
8. Water reservoirs and its management in Marathwada
9. Impact of Environment on sculptures and its conservation in Marathwada
10. Political changes in Marathwada and its impact on political, economic, social, cultural and religious life
11. Role of Architecture as a symbol of unity in Marathwada.
12. Contribution of Mathematicians in the creation of Caves, Temples, and Sculptures.
13. Various Movements in Marathwada
14. Role of Geography in the making of Sculpture
15. History of Science and Technology
16. Psychological impact on forts and caves: Tourism
17. Tourism Psychology in Marathwada

Published: 2020-01-08

Articles

Dalit Literature: A Movement for the Right of Equality

Dr. Prakash Turukmane, Dr. Manisha Kale

1-4

PDF

"Role of Information and Communication Technology in the field of Agriculture in Marathwada"

B.H. Devmunde

PDF

मराठवाड्यातील शक्तिपीठे

डॉ. जाधव डी.एस.

1743-1745

PDF

रांजणी गावातील सती वीरगळ

प्रा. डॉ. सावंत के. डी.

1746-1747

PDF

वनसंवर्धनामुळे भारतीय हवामानावर होणारा बदल

कल्पना सुभाषराव बोठे

1748-1751

PDF

आदिवासी स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

कु. कविता रंजन लोखंडे, डॉ. विनायक बी. शिंदे

1752-1754

PDF

सातवाहनकालीन- चित्रकला

प्रोफेसर. किशोरकुमार गव्हाणे

1755-1758

PDF

जाळीचा देव श्रध्दास्थानाची वैचारिक प्रेरणा

डॉ.किशोर मारोती वानखडे.

1759-1762

PDF

यादवकालीन मंदिर कला व स्थापत्य

प्रा.मोरे सदाशिव मच्छिंद्र

1763-1767

PDF

बमरमष्मत ामहृमश्रिमसमेसम बमरमष्श्रममख्Ÿममसममतनम ामहृमश्रिमसमे0मे त्त्ममेपमवमअम

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

रांजणी गावातील सती वीरगळ

प्रा. डॉ. सावंत के. डी.
इतिहास विभाग प्रमुख,
महिला महाविदयालय, गेवराई
मो. नं. 9226727505

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राला अति य संपन्न असा इतिहास लाभला आहे. सातवाहनापासून वाकाटक, ि लहार, यादवापासून अगदी मराठा साम्राज्यापर्यंत या महाराष्ट्राने अनेक स्थित्यांतरे पाहिली. या दरम्यानच्या काळात अनेक परकीय आक्रमकांनी महाराष्ट्रावर आक्रमण केले. आणि इथल्या मातीतील वीरांनी प्रसंगी आपल्या प्राणांचे बलिदान देऊन ही भूमी परकीय आक्रमकांपासून वेळोवेळी स्वतंत्र केली आणि पे ावाईच्या काळात तर पुढे साऱ्या भारताचे रक्षण करण्याचे उत्तरदायित्व या महाराष्ट्राकडे आले.

महाराष्ट्राचा हा सारा इतिहास इथे वारंवार वेगवेगळया स्वरुपात दिसून येतो. कधी बुलंद किल्ले, कधी सहयाद्रीत कोरलेली विस्मयकारक लेणी तर कधी अजोड स्थापत्य भास्त्राचा नमूना असलेली विविध मंदिरे यासर्वांमधून थोडि ी वेगळी असणारी पण इथल्या पराक्रमाचा इतिहास सांगणारी काही कोरीव ि ल्पे आपले अस्तित्व दाखवत ऊन–पावसात वर्शानुवर्श उभी आहेत. महाराश्ट्रात याच ि ल्पांना वीरगळ असे संबोधले जाते. तर इंग्रजी भाशेत त्यांना Hero Stones असे म्हणतात. प्रस्तुत भोध निंबधात रांजणी ता. गेवराई जि. बीड या गावातील सती वीरगळ ि ल्पाचा अभ्यास समाजापर्यंत जावा हा या भोधनिंबधाचा उद्दे ा आहे.

विरगळ व त्याची उत्पती :

युध्दात किंवा एखादया साहसी कृत्यात धारातीर्थी पडलेल्या पराक्रमी भूरवीरांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ उभारलेला दगड, लाकडी ठोकळे, अवाढव्य पाशाणखंड किंवा ि ल्पाकृतींनी या वीराची बलिदान गाथा साकारलेल्या दगडांना वीरगळ म्हणतात. भारतात ही प्रथा फार प्राचीन काळापासून सुरु आहे. वीर हा भाब्द जसा भूर व लढवय्या व्यक्तीसाठी वापरला जातो. तसाच तो क्रुर व उग्र प्रवृतीच्या यक्ष श्रेणीतील ग्रामदेवतांसाठीही वापरतात. हे वीर सामान्यतः पंचवीस, बावनवीर अ ाा संख्यात्मक भाब्दात उल्लेखिले जातात. भारतभर त्यांचा निर्दे ा वि ाश्ट संख्येने होत असला तरी वीरगळांना प्रदे ापरत्वे वेगवेगळी नावे दिलेली आढळतात. नरसींग, झोटिंग, चेडा, म्हैसोबा, मुंजा, भैरव इत्यादी पुरूश आणि तुकाई, मायराणी, जारवमाता, सतीआई इत्यादी स्त्री वीरांची नावे या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत[१].

जितेल लभ्यते लक्ष्मी मृतेनापि सुरांगणम् ।

क्षणविध्वांसिनी काये अंचिता मरणे रणे ।।[२]

अर्थात रणांगणावर वीरमरण येणे हे भारतीय लोकजीवनात पुण्यप्रद मानले गेले आहे.

वीरगळाविशयी जाणून घेण्यासाठी आधी आपल्याला या भाब्दाची फोड आणि त्याचा उगम समजून घेणे आव यक आहे. वीरगळाची मुख्य संकल्पना ही कर्नाटकातून महाराष्ट्रात आली असे मानले जाते. कर्नाटक राज्यात मोठमोठे वीरगळ आढळून येतात. त्यातील काही वीरगळ हे ि ालालेखयुक्त आहेत. महाराष्ट्रात ि ालालेख कोरलेले वीरगळ तुलनेने कमी आहेत. कानडी भाशेत कल्लू म्हणजे दगड वीर कल्लू म्हणजे वीरांचा दगड त्यावरून महाराष्ट्रात वीरगळ असा भाब्द प्रचलित झाला असावा.[३] साधारणतः सहाव्या – सातव्या भातकापासुन ते तेराव्या भातकापर्यंत वीरगळ निर्मिती होत होती असे अनुमान निघते. युध्दभूमीवर अथवा कोणत्याही संग्रामात मरण पावलेल्या माणसाच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ उभारलेला कोरीव दगड म्हणजे वीरगळ होय. महाराश्ट्रात असे दगड ठिकठिकाणी आढळून येतात. मुख्यत्वे मराठवाडयांमध्ये कल्याणीचे चालुक्य, राश्ट्रकूट या राजघराण्यांची सत्ता असलेल्या प्रदे ाात वीरगळ आढळल्याचा ऐतिहासिक पुरावा व ि ल्प ाास्त्रीय महत्व आहे. प्राचीनकाळी उर्वरित महाराश्ट्रापेक्षा मराठवाडा अत्यंत पुढारलेला होता. मराठवाडयाचे दिग्गज विद्वान इतिहासतज्ञ डॉ. गो. ब. देगलुरकर यांनी मराठवाडयाचे श्रेश्ठत्व पुढील भाब्दात वर्णन केले आहे. ते म्हणतात "महाराश्ट्रावर राज्य करणाऱ्या जवळजवळ सगळयाच राजकूलाच्या काळात मराठवाडयात स्थापत्य, ि ल्प मोठया प्रमाणात निर्माण झालेले दिसते.[४] मराठवाडयाने अंजिठा, वेरुळ सारखे अद्वितीय असे ि ल्पे इतिहासाला दिलेले दिसते.

वि ोशकरुन मराठवाडयातील बीड जिल्हयात स्मृती ि ाल्प मोठया प्रमाणात दिसतात. बीड जिल्हयात

161

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

मिळणारी स्मृतीि ल्प ही मंदिरासमोर झाडाखाली, गावाच्या वे ीवर, ऐतिहासिक वस्तूंच्या आसपास इतरत्र विखुरलेली दिसतात. बीड जिल्हयात अनेक गावात स्मृतीि ल्प वेगवेगळया प्रकारात पाहवयास मिळतात. त्यात प्रामुख्याने लढाईत धारातिर्थ पडलेल्यांची स्मृतीि ल्प, प ुहल्ला निद िक स्मृतीि ल्प, धार्मिक दृश्टीने केलेले बलिदानाचे स्मृतीि ल्प, आत्मबलिदान निद िक स्मृतीि ल्प, स्त्री स्मृतीि ल्प तसेच मोठया प्रमाणात सती स्मृतिि ल्प पहावयास मिळतात. सती स्मृतिि ल्प कल्याणीचे चालुक्य, राश्ट्रकूट काळात मोठया प्रमाणात तयार झालेली दिसतात.

बीड जिल्हयातील गेवराई तालुक्यावर इ.स. आठव्या भातकात राश्ट्रकूटाची सत्ता असल्याची दिसते. गेवराई हे एक राश्ट्रकूटकालीन समृध्द आणि वेदयाध्ययनाचे केंद्र असल्याची माहिती ताम्रि ालसनावरुन मिळते.[५] गेवराई तालुक्यात सतीस्मृतीि ल्प अनेक गावागावात विखुरलेली दिसतात. त्याचपैकी गेवराई भाहराच्या दक्षिणेला 9 कि.मी. अंतरावर राश्ट्रीय महामार्ग नंबर 52 रोडवर राश्ट्रकूट कालीन रांजणी गाव वसलेले आहे. या गावची लोकसंख्या तीन हजार असून गावात सर्व जाती धर्माची लोक राहत असलेली दिसतात. या गावाला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला दिसतो. या गावात अनेक ऐतिहासिक स्थळे दिसतात. त्यामध्ये बारव स्थापत्य, महादेवाचे मंदिर स्थापत्य व तेराव्या भातकातील सूफीसंताचे घोडमसावली दर्गा असल्याचे दिसते. तसेच सतीस्मृती असल्याचे दिसते.

रांजणी ता. गेवराई जि. बीड गावातील सती विरगळ ि ल्प :

रांजणी गावात महादेव मंदिराच्या दक्षिणेला भांभर फुट अंतरावर श्री. विश्णू बाबासाहेब करांडे यांच्या भोतामध्ये बोरीच्या झाडाखाली दगडाच्या मोठया आयाताकृती ि ळेवर सती वीरगळाचे ि ल्प कोरलेले दिसते. त्या दगडी ि ळेची लांबी 36 इंच म्हणजेच 3 फूट आहे तर रुंदी 18 इंच तसेच 9 इंच जाड असलेली दिसते. या दगडी ि ळेवर सती वीरगळीचे ि ल्पाकंन केलेले दिसते. या ि ल्पामध्ये स्त्रीचा काटकोनामध्ये हात उभा असलेला दिसतो. याचा अर्थ तिने गावासाठी बलिदान केलेले दिसते. ि ल्पाच्या वरच्या भागात भांकराची पिंड दाखवलेली असल्याने महाराश्ट्रात त्याकाळी जवळपास सर्वांचे अराध्य दैवत भांकर असावे असेच वाटते. ि ल्पाच्या मध्यभागी सुर्य आणि चंद्र यांचे ि ल्प कोरलेले दिसते. याचा अर्थ असा की या वीर सतीचे स्मरण 'यावचंचंद्र किंवा करौ' म्हणजे जोपर्यंत आका ात चंद्र आणि सुर्य आहेत तोवर केले जावे. तसेच या ि ल्पामध्ये खालच्या भागात घोडयावर दोन स्त्रिया विराजमान झालेल्या दिसतात. म्हणजेच त्या स्त्रिया नक्कीच सतीजाण्यासाठी निघालेल्या नाहीत असे अनुमान काढता येते. या सती स्मृती ि ल्पाचा रांजणी गावात सतीआई म्हणून उल्लेख गावकरी करीत असल्याचे दिसते. गावात आणखी महादेवाच्या मंदिराच्या ओठयावर आणि हनुमान मंदिराच्या ओठयावर मोठया प्रमाणात स्मृतीि ल्प असल्याचे दिसते.

सारांश :

प्राचीन व मध्ययुगीन काळात छोटी मोठी युध्दे आक्रमणे झाली त्यात ज्ञात–अज्ञात भुर योध्दे, सरदार, सैनिक हे दे ा आणि धर्म यांसाठी धारातीर्थ पडले. त्याचवेळी तत्कालीन स्त्रिया, त्या काळाच्या रुढीप्रमाणे, पतिप्रेम व अब्रूरक्षण यांसाठी त्यांच देह अग्नीच्या स्वाधीन करुन सती गेल्या त्या सती गेलेल्या स्त्रियाची चित्रे, त्यांच्या भौर्यगाथा दगडी ि ालांवर कोरल्या गेल्या ती ि ल्पे त्यांनी लोककल्याणार्थ केलेले कार्य समाजाच्या नजरेसमोर कायमस्वरुपी राहावे यासाठी उभारली गेली. परंतु ती नावरहित असल्यामुळे त्या ि ल्पांमधून त्यांची चरित्रे लक्षात येत नसल्याचे दिसते.

संदर्भसूची :

१) गजभिये बा.स., (संचालक), महाराश्ट्र पुरातत्व, वार्शिक अहवाल, क्रमांक –१, २००३–२००४, पुरातत्व वस्तू संग्रालय संचालनालय, महाराश्ट्र भासन, मुंबई, २००६, पृश्ठ ७२
२) किता, पृश्ठ ७३
3) दै. लोकमत, दि. 23 जून २०१३ च्या नागपूरमधील, लेख, पृश्ठ १२
४) डॉ. काटे पी. व्ही., मराठवाडयाचा इतिहास, कैला ा पब्लीके ान्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, प्रथमावृती, जून १६,६,६,, पृश्ठ ६
५) इंडियन ॲटीक्युरी, खंड – १२, नालंदा भाब्दसागर, पृश्ठ ३१

162